

Kettős identitás – kettős kisebbség – roma etnikum

PÁSZTOR RITA

doktorandusz

Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola,
Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program

Bevezetés

Politikai színtereken, a nemzetközi joggyakorlatban, valamint a közéletben is az etnikai identitás és kisebbségi identitás gyakran összemosódik. A kisebbségek helyzetének megítélése politikai, társadalmi és kulturális kérdés. Ennek a komplex megítélésnek a következménye, hogy az Európai Unió országainak egyikében sem alakulnak zökkenőmentesen azok a törekvések, amelyek célja a romák integrálása, életminőségének javítása.

Ez a helyzet Romániában talán még rosszabb, még inkább kudarcokkal telített. Itt él a legnépesebb roma közösség, létszámuk tekintetében vezet Románia. Az Európa Unióban (EU-27) számuk 6 162 200-ra tehető, ebből, ugyanazon forrás alapján, 1 850 000 él Romániában. Ez a szám a lakosság 8,3%-a (Cace 2014). Ha a 2011-es népszámlálási adatokat nézzük, jóval alacsonyabb az érték, mindössze 619 007-en vallották magukat romának, ami az ország lakosságának 3,2%-a, de ez is jelentős érték, nem hagyható figyelmen kívül az ő helyzetük. Emellett szegénységi mutatóik is aggasztó értékeket jeleznek. Míg a nem roma lakosság szegénységi rátája 40%, addig a roma lakosság esetében ez a szám 81%-ra tehető (Cace 2014).

Az itt élő roma kisebbséget két speciális veszély fenyegeti: a diszkrimináció és a társadalom peremére szorulás (Preda 2009). Ezek mellett a hátrányok mellett a kettős kisebbségi létben élő roma közösségekben, mint például a magyar cigányok esetében, újabb hátrányok is megjelennek, amelyek gyökerei nyelvi, vallási vagy oktatási eredetűek. A kisebbség fogalmának egyes elméleti meghatározása arra utal, hogy a kisebbség egyenlőtlen, alárendelt viszonyban van a többséggel (Giddens 2008; Schaefer 1998). Ebben az esetben ezt az elméletet látjuk igazolódni.

A kettős kisebbségi lét elméleti elemzése során kisebbségnek azt a népcsoportot nevezzük, amely az állam nemzeti jellegét meghatározó néphez képest kisebb számban van jelen. A kisebbség a többségi nemzettel alkot egészet, amellyel egy országban él, illetve egy határon túl élő anyanemzettel. „A kisebbségek különböző társadalmi együttesek, melyeknek közös jellemzőjük, hogy elkülönülnek a többségi társadalomtól.” (Kozma 2009: 198). Az etnikai csoport egy kisebbségi csoport, mely egy adott társadalmi többséggel és más kisebbségi csoporttal él együtt (Bindorffer 2001). A roma népcsoport etnikai kisebbség.

Az elméleti vizsgálódás segít összeállítani azokat a kereteket, amelyek mentén lehetővé válik az etnikai és nemzeti identitás meghatározása. A kettős kisebbségi létet a kettős identitás felől közelíti, kivetítve az Érmelléken élő, sajátos helyzetben lévő roma közösségekre. Kitérünk

az identitás értelmezésére, kiemelve az elméletek halmazából a téma szempontjából meghatározó irányokat. E téma kapcsán az elnevezés maga sem egyszerű: roma, cigány. A dolgot végig, mindkét megnevezést használja, roma és/vagy cigány különbségtétel nélkül.

A kisebbség

A kisebbségi lét kialakulhat nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási alapon (Kozma 2009). A kisebbség olyan csoport, amely különbözik attól a többségtől, amelyben él. Nem minden csoport alkot kisebbséget, ehhez szükséges a közös azonosságtudat. A kisebbségi lét velejárója a kisebb létszám, kevesebb megbecsülés, kevesebb hatalom (Geambasu 2003).

Kisebbségnek tekinthető egy közösség, ha „egyenlőtlen bánásmódban részesül a többségi csoport részéről, ha a többséggel szemben megkülönböztető testi vagy kulturális vonásokkal rendelkezik, ha az egyének kisebbségi csoporttagsága akaratlan, involuntáris, ha az endogám házasodás csoportszintű normaként érvényesül, és ha a csoport tagjaiban tudatosult az alárendeltség. A számbeli kisebbség fogalmán túl alárendelt csoportról beszélünk továbbá akkor is, ha az egyének jelentősen kevesebb hatalommal rendelkeznek saját életük felett, mint a többségi vagy domináns csoport tagjai. A kisebbség tagjai nem ugyanolyan arányban részesülnek a társadalom által értékesnek tartott javakból, mint amekkora az osztársadalomban az arányuk” (Geambasu 2003: 67). A többségi nélkül értelmezhetetlen lenne a kisebbségi. A kisebbség fogalma diszkrimináció, társadalmi izoláció, kirekesztődés, hátrány fogalmát hozza felszínre, a létszám, a politikai helyzet, az elkülönült nyelv, a vallási, etnikai tulajdonságok mellett (Bindorffer 2001).

Mivel a kisebbségi lét kialakulását több tényező is befolyásolja, mint azt már fentebb említettük, többféle kisebbségi csoportról beszélhetünk: etnikai kisebbség, nemzeti kisebbség stb. A „nemzeti kisebbség önálló politikai azonosságtudattal jellemezhető társadalmi csoport, az etnikai kisebbségnek nincs politikai identitástudata, kulturálisan határozza meg magát a csoport, a nyelvi kisebbség az anyanyelve alapján más, mint a többségi csoport; a vallási kisebbség pedig kulturális kisebbség, melynek felekezeti hagyományai eltérőek a többségi társadalomhoz képest” (Kozma 2009: 198). A köztudatban nem elhatárolt módon jelenik meg az etnikai kisebbség és nemzeti kisebbség közötti különbség.

A kisebbségi lét kihívásokat hoz magával, akik nem tartoznak a többségi csoportokhoz, kénytelenek kialakítani hovatartozásuk sajátos megoldásait (Bakony 2009: 86). Ezek a sajátos megoldások, stratégiák a szegregáció, az asszimiláció, az integráció. Ezeket a stratégiákat nem mindegy, hogy kialakítják a kisebbségek, vagy kényszer hatására hozzák létre (Forray – Hegeđűs 1998). Nem mindegy, hogy a szegregáció elkülönülésre utal, vagy elkülönítésre. Az asszimiláció, a beolvadás pedig a másság eltüntetését jelenti (Bakony 2009), végbe mehet biológiai keveredés, pszichológiai identifikáció, kulturális akkulturáció, valamint strukturális integráció útján (Yinger 2002).

Az etnikai és a nemzeti kisebbség a kisebbségvédelmi rendelkezésben sem különül el. A nemzetközi jog szerint a nemzeti, etnikai kisebbség három ismérvvvel kell, hogy rendelkezzen: közös nyelv, kultúra, történelem. A kisebbségvédelem mindig a diszkrimináció tilalmából

és az egyenlő bánásmód megteremtéséből indul ki. Ha figyelembe vesszük, hogy a „kisebbségek speciális sajátosságai fenntartását (kultúra, vallás, nyelv, hagyomány) igénylik a többségi társadalomtól, ez elkülönülést, jogegyenlőtlen elbánást jelent. Ezeknek a jogoknak a biztosítása nem privilégium, nem mások kárára történik, hanem a kisebbség sajátosságainak megőrzését szolgálja” (Szalayné 2003: 30). Mégis a kisebbségi lét, amely társadalmi különbözőséget jelent, a hátrányos helyzet, az egyenlőtlenség forrását képezi, a különbözőség társadalmi különbséggé alakul. A romák a világ minden táján egy kisebbséget képviselnek.

A kisebbség meghatározása az azonosságtudatra épül, a továbbiakban az azonosságtudatot, identitást mint alapvető terminológiai fogalmat elemezzük.

Az identitás

Az azonosságtudat, az identitástudat segítségével válnak a csoportok megkülönböztethetővé, ez alapján lehet a társadalmat kategóriákba rendezni. Az egyén identitásának „kimondása”, „a mindennapi életbe való beágyazottság által támasztott követelmény” (Csepeli 1987: 268). Identitásunk révén sorolhatjuk be magunkat valamilyen csoportba, közösségbe, az egyént identitása „horgonyozza le a társadalomban” (Csepeli 1993: 227).

Az identitás segíti és orientálja az egyént abban, hogy megtalálja a társadalomban elfoglalt helyét. Ha az egyén megnevezi identitását, ezzel kiválasztja az önmeghatározást és önbesorolást meghatározó elemeket (Bindorffer 2003), így rajzolódik ki az eltérések más identitásokhoz képest.

Az identitásnak nincs egy egységesen elfogadott definíciója, nem rendelkezik pontos konnotációval. Úgy a szociológia, mint a szociálpszichológia sok ismeretet halmozott fel azzal kapcsolatban, hogy miképpen rendezzük kategóriákba a társas világot, hogyan teszünk kategorikus különbséget „mi” és „ők” közé. A szociológiai megközelítések a szociális aspektusokra alapoznak, míg a szociálpszichológia az egyén és társadalom kölcsönhatásának vonatkozásában elemzi az identitást (Homisinová 2008).

Az identitás a „mi” és „ők” határán jön létre (Bindorffer 2001; Csepeli 1987), egyfelől a hovatartozást, másfelől az elkülönülést jelöli.

Egyes vizsgálatok azt bizonyítják, hogy ez a kategorizáció elemi jelenség, s mindig fellép, ha különféle csoportok kerülnek egymással interakcióba (Bindorffer 2006; Csepeli 1987). Az identitás egyéni tanulás, tapasztalás eredménye (Homisinová 2008).

William Bloom (idézi Veres 2005) az identitást úgy fogalmazza meg, mint attitűdök, erkölcsi normák és társadalmi környezeti viselkedés átvételének eredményét. A pszichikai biztonság és a jólét befolyásolja az identitás stabilitását.

Ezekben az elméletekben az a közös vonás, hogy minden esetben az identitást egy összetett jelenségként írják le, valamint abban is azonos álláspontot képviselnek, hogy az azonosságtudat, az identitás egy kisebbség számára a közösségi megmaradás feltétele. Legjelentősebb hatással az (nemzeti) identitás alakulására a kulturális tőke van, amely az iskolai képzéssel halmozódik (Veres 2005).

Attól függően, hogy az azonosságtudatot milyen tényező hozza létre, különböző identitási kategóriák alakulnak. Beszélhetünk etnikai, nemzeti identitásról. Az ember etnikai identitása meghatározott, mert születésétől fogva adott „vérségi örökségnek minősül”, a nemzeti identitás pedig egyéni választás eredménye (Homisinová 2008: 34).

Összefoglalva, témánk szempontjából megállapíthatjuk, hogy az identitás komplex fogalom, mely a társas kapcsolatok során alakul ki, tartalmaz állandó, viszonylag stabil (származás, nemzet) és változó, labilis elemeket, de bizonyos helyzetekben az identitáselemek nem mindegyike aktív (Pataki 1998). Az identitás kialakulása következményekkel jár, meghatározott identitás-elemek beépülnek az egyén személyiségébe (Csepeli 1993).

Az identitás kategóriákat hoz létre, melyek segítségével az egyén önmagát, hozzá hasonló helyzetben lévő társaival együtt egy társadalmi csoport tagjának tekinti. A továbbiakban az etnikai kisebbséghez kapcsolódó etnikai identitást írjuk le, kitérve a roma identitásra mint etnikai identitásra.

Etnikum – etnikai identitás– roma identitás

Az általunk elemzett kettős kisebbségi lét, melyet kettős identitás alakít ki, egyik összetevője az etnikai identitás. A következőkben az etnikum, etnikai identitás meghatározását tekintjük át röviden.

Az etnikum fogalmát Smith olyan csoportosulásnak írja le, amely rendelkezik közös névvel, közös eredettel, közös történelmi tapasztalattal, közös kultúrával, valamilyen haza fogalommal (Smith 1991).

Etnikai csoportnak a társadalom olyan szegmensét tekintjük, akik a nyelv, vallás, faj, kultúra jegyei alapján különbözőnek tartják magukat, vagy mások annak látják őket. Az etnikai identifikációt három elem segítségével határozzuk meg, ezek a következők: az önazonosítás, a mások által történő azonosítás, a közös tevékenység. Ha ezek közül nem teljesül mind a három elem, nem beszélhetünk „teljes etnicitásról” (Yinger 2002: 26). Ez az elmélet magyarázza a romák etnikai hovatartozásának instabilitását. Ritkán fedezzük fel mindhárom tényező együttes meglétét, leggyakrabban a második tényező alapján sorolunk embereket roma közösséghez.

Az etnikum identifikációs kategória, az etnikai azonosságtudat a nemzeti identitás alapja. Az etnikai identitás az egyén öntudatának, önazonosságának része. Egyes csoportoknál negatív identitás alakulhat ki, amelytől az egyének asszimilálódással próbálnak megszabadulni (Veres 2005). Az etnikai identitás révén tudatosul az etnikai közösséghez, nemzethez tartozás (Homisinová 2008: 31).

Az etnikai identitás felvállalása függ attól, hogy az adott társadalomban milyen megítélésű az adott etnikum, jár-e előnyökkel vagy hátrányokkal az azonosulás. Ha az egyén számára ez negatív hatású, megpróbálja megszüntetni kötődését. Ami azonban nem sikerülhet minden esetben, például ha a csoporthoz tartozásnak külső jelei is vannak, ez nem megvalósítható (Tóth 2004). Tajfel szerint az emberek annak a csoportnak a normáit fogadják el, amely pozitív vonatkozásokkal bír (Csepeli 1993; Tajfel 1980).

Az ember egész élete során arra törekszik, hogy anyagi, fizikai szükségleteit kielégítse. Ez az állandó harc, melyet szükségleteink kielégítéséért vívunk, teremti meg a társadalomban a helyünket, teszi lehetővé beilleszkedésünket. Ugyanakkor elvárásokat ébreszt az individuumban, mely arra ösztönöz, hogy tegyünk a beteljesülésükért. Ha ebben a versenyben nem veszünk részt, kimaradunk. A társadalmi helyzetünket a peremre szorulás, a kirekesztődés jellemzi. Ez jellemzi a cigányságot története egész folyamán: kirekesztés, marginalizáció, társadalom peremére szorulás. Ők egy megbélyegzett etnikai kisebbség (Alcalde 2008). Van olyan szemlélet, mely szerint „cigány az, akinek olyan az életmódja, szegény, szűkösen lakik. Aki viszont nem szegény, nem munkanélküli, az nem is cigány, így aztán a cigány kategóriája eleve nélkülözéshez, hátrányhoz kötődik.” (Ligeti 2002: 9). Ez nem azt jelenti, hogy a gazdag cigány nem cigány, hanem inkább azt erősíti, hogy ha sikerül kitörni a roma létből, akkor legtöbbször már nem vállalják a roma származást. A kitörést, felemelkedést a roma és nem roma közösségek egyaránt ellenszennel kezelik.

„Nem minden roma igazi roma”, mondja egy közmondás, vagyis a cigányok különböznek egymástól, nincs egységes roma társadalom. Jól meghatározott csoportokat alkotnak, hisz eltérő nyelvhasználat, szokások, íratlan törvények jellemzik őket. Az együttműködés alapját a személyes szabadság, az egyén integritásának tiszteletben tartása jelenti (Varjú 2008). A cigány identitás „mint sérült és fenyegetett” identitás jelenik meg a társadalomban (Erős 1998: 244).

A különböző roma csoportokat több szempont szerint tagolhatjuk, azonosíthatjuk: anyanyelvük szerint, vagy foglalkozásuk szerint (Karsai 2001). A cigányok három törzse jellemző: a kárpáti, vagy magyar cigány, más néven romungró (ők élnek itt legrégebben, magyarul beszélnek, jó életfeltételeik vannak, iskolázottak); az oláh cigány (romani nyelvet beszélők, hagyományörzők, beszélnek és használják a cigány nyelvet, iskolázatlanok, megélhetésüket a teknő-, kanál-, villakészítés jelenti); a beás (archaikus román nyelvet beszélnek) (Bencsik 2008; Forray 2005; Landauer 2008).

A roma csoporthoz való tartozás lehet önmeghatározás kérdése, ezt nevezzük önbesorolásnak. Emellett egyfajta besorolást eredményez az is, hogy adott társadalom többségi csoportjaiban végbemenő stigmatizációs, megnevező, kirekesztő tevékenységeik következményeként, mit tekintenek az etnikai identitás tartalmának, ez a külső besorolás (Geambasu 2003). A nem roma, többségi csoportok tagjai testi, vélt vagy valós antropológiai jegyek alapján határolják el magukat a romáktól. A kutatások nemcsak a külső besorolást veszik alapul, hanem az is elfogadott módszer, amelyek az egyének saját megítélése alapján veszik figyelembe a társadalmi elhelyezkedését, státuszát, vagyis az önbesorolásra támaszkodnak (Csepeli – Örkény – Székely 1999). Erving Goffman írja 1963-ban, hogy a kívülről felépített társadalmi identitás nem biztos, hogy megegyezik a belülről épített identitással (idézi Neményi 2007). A cigányság úgy tekint a többségi társadalomra, mint akihez alkalmazkodni kell, akivel szemben védekezni is szükséges, állandó készenléti állapotot jelent, míg a többségi társadalom számára a cigányság csak egy kisebbség, problémáit nem tekinti a legfontosabbaknak, az is csak egy része a nagy, színes problémahalmaznak, amely az életet kíséri (Forray 1998). A kettős identitás (az Érmelléken élő roma közösség számára) talán könnyebbé teszi az alkalmazkodási folyamatot azáltal, hogy több identitás feltehetően pozitív töltetű elemét sajátítja el.

Kettős identitás – kettős kisebbség

Mindenkinek van személyes identitása, ugyanakkor mindenki része egy társadalmi identitásnak, azaz rendelkezik kollektív identitással, a „mi” érzéssel. Ez az állapot már a kettős identitást eredményezi, vagyis a kettős identitás azt jelenti, hogy az egyén egyszerre több identitáshoz lojális (Keszthelyi 2009).

A kettős identitás kialakulását befolyásolja, hogy az egyén – egy időben – két szocializációs környezet, kultúra, illetve nyelv részese. A többség nyelvének ismerete az információkhoz, munkához, a gazdasági forrásokhoz jutás feltétele. „A nyelv a leghatékonyabb szervező elv” (Bindorffer 2003: 39).

A kettős kisebbségi lét kettős identitás keveredéseként jön létre. Két identitás elemei vegyülnek, az egyén átveszi azokat az összetevőket, amelyek számára előnyösek (Bindorffer 2001).

Bár politikai ideológiák azt hirdetik, hogy fontos a kisebbségek identitásának megőrzése és erősítése, ezekre jogi szabályozások, kormányprogramok jönnek létre, a kettős kisebbségi létben élők ebből keveset észlelnek, még akkor is, ha az intézkedések pozitív diszkriminációs lehetőségeket teremtenek. A stratégiai tervek, intézkedéscsomagok célja a kedvezőtlen társadalmi tendenciák elmélyülésének megakadályozása, melyeknek azonban nem sikerül érezhető hatást gyakorolni a cigányok felemelkedésére. Az oktatás és a foglalkoztatás javítása minden dokumentumban kiemelt szerepet kap. A jobb iskolai végzettség, feltételezhetően a társadalmi státusz pozitív változását eredményezi (Csoba 2002). Mindezek ellenére életkörülményeik nem javulnak, társadalmi integrációjuk nagy kihívás a mai társadalompolitika számára.

Romániában a szegénység és exklúzió szoros összefüggésben van az etnikai hovatartozással (Preda 1999). A mai Románia területén élő romák a népesség számának, valamint a csoportok változatosságának tekintetében is egyedülállóak Európában. Az említett változatosság forrása a foglalkozásra, a városi vagy falusi környezetben megnyilvánuló modern, illetve hagyományos (archaikus) életmódra vezethetőek vissza, függ a többségi lakossággal kialakult viszonytól, az iskolázottságtól és a vagyoni helyzettől (Liegois – Gheorghe 1995).

Ezt az állapotot színezi az a jelenség, amely a kettős kisebbségi státuszra utal, hiszen a Románia magyarok lakta területein élő roma közösségek általában a magyar kisebbséghez „igazodnak”, sokszorosítva így kisebbségi létüket.

Nagyon nehéz a halmozottan hátrányos helyzetből kikerülni. Igaz ez az állítás az Érmelléken élő roma közösségek esetében is. Társadalmi helyzetüket súlyosbítja az a tény, hogy ezek a közösségek, bár szokásaikban, életvitelükben a roma hagyományokat követik, azonban népszámláláskor magyarnak sorolják be magukat, a beszélt nyelvük is magyar, nagyon kis számban, vagy egyáltalán nem beszélnek románul. Ez a hiányosság még nehezebbé teszi a boldogulásukat. Iskolás éveiket magyar nyelvű oktatási intézményekben töltik, kulturális tőkájüket itt szerzik. A román nyelv ismeretének hiánya a mobilitási esélyüket nagymértékben csökkenti, nem is vállalkoznak arra, hogy máshol találjanak munkát, megrekednek ebben a gazdaságilag amúgy is nehéz helyzetben lévő térségben. Többszörösen hátrányos helyzetben élnek: magyarnak vallják magukat egy más nyelvű országban, illetve egy sajátos megítélésben részesülő etnikumhoz tartoznak, szokásaikkal, életmódjukkal, kultúrájukkal, a roma kisebbséghez.

Összegzés

Az egyén egy időben több identitással rendelkezhet. A bevezetőben megnevezett érmelléki roma közösséget legalább két identitás jellemez, ezek az etnikai és nemzeti identitás. Ez a kettős identitás pedig kettős kisebbségi helyzetbe sodorja az említett közösséget. Származásuk, szokásaik tekintetében őrzik roma identitásukat, nyelvük azonban magyar. A kettős identitás esetében az egyén mind a két identitásból elsajátít bizonyos összetevőket. Esetükben igazolódik az, hogy beépítik a roma identitásukba a magyar identitásból preferált elemeket, mint a nyelvet, a vallást. Abban a térségben, ahol élnek, a magyarok jelentik a többségi társadalmat, a szocializációs folyamatok eredménye a magyar nemzeti tudat kialakulása. Ez csak a térségben jelent pozitív identitáselemet, a többségi társadalom számára ez kisebbségi identitás.

Jelen tanulmányban arra törekedtünk, hogy a kettős kisebbség fogalmát definiáljuk az identitás, illetve az identitástípusok mentén. A nemzeti és etnikai kisebbség értelmezéséhez szükséges a nemzeti identitás és az etnikai identitás bevezetése. Az elméleti keretbe megpróbáltuk beilleszteni azt a roma közösséget, aki kettős kisebbség tagja, vagyis nemzeti és etnikai kisebbséghez tartoznak. Ez a közösség a Románia területén található Érmelléken él, ott, ahol a lakosság inkább magyar többségű. Antropológiai jegyeik, életmódjuk, illetve életterük alapján a többségi társadalom, adott esetben az ott élő magyarok, külső besorolása nyomán románnak tartja őket. Ha pedig az önbesorolás útján történő identifikációt nézzük, ők magyarnak vallják magukat. Ezt tükrözik a népszámlálási adatok is. Iskoláikat magyar nyelven végezték, ünnepeiknek a magyar ünnepeket tekintik, lakhelyük azonban, minden település esetében földrajzilag szegregált helyen fekszik, amit a többségi lakosok cigánysornak, „szigetnek” (pl. Diószegen) neveznek. Csak az utóbbi években sikerült a tehetősebb cigány családoknak beköltözni a magyarok közé, a települések előregedése, a lakosság fogyása miatt megüresedő házakba.

Irodalom

- Alcalde, Jose Eugenio Abajo (2008): *Cigány gyerekek az iskolában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Bakony Anna (2009): *Családok „más” gyerekekkel a közoktatásban*. In: Kállai Ernő – Kovács László (szerk.): *Megismerés és elfogadás. Pedagógiai kihívások és roma közösségek a 21. század iskolájában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest: 86–94.
- Bencsik Gábor (2008): *A cigányokról*. Magyar Mercurius, Budapest
- Bindorffer Györgyi (2001): *Kettős identitás*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Bindorffer Györgyi (2003): *Határon innen – határon túl*. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/493.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 02. 10.)
- Bindorffer Györgyi (2006): *Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban*. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Balassi Kiadó, Budapest: 9–35.

- Cace, Sorin (szerk.) (2014): Politici de incluziune a romilor în statele membre ale Uniunii Europene (Roma integrációs politikák az Európa Unió tagállamaiban). Institutul European din România, București. http://www.ier.ro/sites/default/files/pdf/SPOS_2013_nr.2.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 02. 19.)
- Csepeli György (1987): Csoporttudat – Nenzettudat. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Csepeli György (1993): A meghatározatlan állat. Ego School, Budapest
- Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária (1999): „Hogyan lesz egy ember cigány”. In: Kritika, 3: 30–32.
- Csoba Judit (2002): Integráció és diszkrimináció a munka világában: a cigányok munkavállalási és jövedelemszerzési formái. In: Béres Csaba (szerk.): Kirekesztődés vagy integrálódás? A társadalmi integráció akadályai és lehetőségei a roma fiatalok körében. Kossuth Kiadó, Debrecen: 65–106.
- Erős Ferenc (1998): Etnicitás és identitás – a cigányellenesség dimenziói a mai magyar társadalomban. In: Erős Ferenc (szerk.): Megismerés, előítélet, identitás. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 237–246.
- Forray R. Katalin (1998): Cigánykutatás és nevelésszociológia. In: Iskolakultúra, 8: 3–13.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (1998): Cigány gyermekek szocializációja. Aula, Budapest
- Forray R. Katalin (2005): Együtt vagy külön? Cigányok, romák, magyarok és az iskola. Mindentudás Egyeteme <http://www.mindentudas.hu/forray/20051121kislexikon.html> (Utolsó letöltés: 2015. 01. 25.)
- Geambasu Réka (2003): A kolozsvári roma elit kialakulásának folyamata. In: Erdélyi társadalom, 4: 67–85.
- Giddens, Anthony (2008): Szociológia. Osiris Kiadó, Budapest
- Homisinová, Mária (2008): Identitás nyelvhasználat asszimiláció. MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadó, Budapest
- Karsai Ervin (2001): Cigányokról dióhéjban. Anda Roma Kultúra Alapítvány, Budapest
- Keszthelyi Éva (2009): Kettős identitás és politika kapcsolata Belgiumban. In: Külügyi Szemle, 2: 88–116.
- Kozma Tamás (2009): Az összehasonlító neveléstudomány alapjai. EKF Líceum Kiadó, Eger
- Landauer Attila (2008): Cigány integrációs kérdések. In: Nagy Attila – Péterfi Rita (szerk.): Híd-szerepek. Gondolat Kiadó, Budapest: 215–236.
- Liegeois, Jean-Pierre – Gheorghe, Nicolae (1995): Romák/cigányok: egy európai kisebbség. Az MRG International jelentése 95/4.

- Ligeti György (2002): Kikről van szó? In: Forray R. Katalin – Mohácsi Erzsébet (szerk.): Esélyek és korlátok, Pécs
- Neményi Mária (2007): ...igen, vannak cigányok (Identitás-változatok tizenéves roma gyerekek szülei körében). In: Esély, 4: 37–52.
- Pataki Ferenc (1998): Identitás – személyiség – társadalom. In: Erős Ferenc (szerk.): Megismerés, előítélet, identitás. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest: 360–394.
- Preda, Marian (1999): Influențează etnia starea de sărăcie? Cazul țiganilor din România. In: Zamfir, Cătălin (szerk.): Politici sociale în România, Expert Kiadó, Bukarest: 329–336.
- Preda, Marian (szerk.) (2009): Riscuri si inechitati sociale in Romania (Szociális kockázatok és egyenlőtlenségek Romániában). Iasi, Polirom Kiadó
- Schaefer, Richard T. (1998): Racial and Ethnic Groups. USA: Longman
- Smith, Anthony D. (1991): National Identity, Penguin LTD, London
- Szalayné Sándor Erzsébet (2003): A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. Gondolat Kiadói Kör, Budapest. http://www.mtaki.hu/docs/nemzetkozi_jogi_intezmenyrendszer/sz_s_e_kisebbssegvedelem_nemzetkozi_jogi_intezmenyrendszere.pdf (Utolsó letöltés: 2015. 01. 21.)
- Szilágyi Ferenc (2008): Érmellék tájegység és/vagy kistérség? In: Ekéné Zamárdi Ilona (szerk.): Természeti környezet, a mezőgazdaság lehetőségei. Érmelléki kalauz 2. <http://biharkutatas.hu/wp-content/uploads/2012/01/%C3%89rmel%C3%A9ki-Kalauz-2.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. 02. 15.)
- Tajfel, Henri (1980): Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: Csepeli György (szerk.): Előítéletek és csoportközi viszonyok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest: 25–39.
- Tóth Kinga Dóra (2004): Kiemelkedett cigányok (Gypsy/travellers) etnikai identitásának jellegzetességei Angliában. In: Szociológia Szemle, 2: 58–76.
- Veres Valér (2005): Nemzeti identitás Erdélyben – szociológiai olvasatban. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Yinger, J. Milton (2002): Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé. In: Régió, 1: 24–44.